

Аркадій Жуковський

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ЖУРНАЛ «УКРАЇНА»

У діяльності М. Грушевського журнал *Україна* відіграв значну роль, особливо під час його появи за радянського періоду, коли він був неначе квітучий острів серед дедалі більше спустошеного довкілля, прапором вільної думки серед невблаганної і загрозливої дійсності. З *Україною* зв'язаний останній період творчості провідного українського історика; тут появились останні його розвідки, статті з різних ділянок українознавства. Це також остання його редакторська праця, як і праця організатора української науки.

Крім постійної праці над дальшими томами своїх капітальних творів *Історії України-Руси* й *Історії української літератури*, започаткованих за попереднього часу, над якими він не переставав працювати до кінця свого життя, за радянського періоду, у 1924—1930 роках М. Грушевський найбільше уваги присвячував редагуванню періодично-серійних видань як *За сто літ* (6 книг), *Науковий Збірник Історичної Секції* (6 томів), числа *Записок Історично-Філологічного Відділу УАН* з працями Історичної Секції (5 книг), районні збірники (Київ, Чернігів), монографічні збірники, присвячені М. Костомарову й І. Джиджорі. Серед всіх цих видань центральне місце посідав журнал *Україна*.

У той час як про початки творчості Грушевського і про період НТШ існує цілий ряд монографій, дослідів, — про останній його період матеріалів обмаль. Саме заповнити бодай частинно цю прогалину й є завданням цієї розвідки. Про журнал *Україна*, крім коротких згадок, коли його радянська влада заборонила,¹ і нападів з боку офіційних радянських критиків, немає помітнішої студії.

Тема розвідки подумана так, щоб крім даних про сам журнал, його профіль, структуру, авторів, участь Михайла Грушевського у редакційній роботі, подати також аналіз і характеристику статей і матеріалів, які публікував у цьому періодичному органі головний редактор.

Україна, з підзаголовком *науковий трьохмісячник* (згодом, з 1925 року, двохмісячник, чи просто журнал) *українознавства*, виходив у Києві в 1914—1930 роках, з перервами 1915—16 і 1919—23, за редакцією Михайла Грушевського у двох виданнях: 1914—18 як орган Укра-

¹ Ст. Сірополко. Відновлена *Україна* та її виступ проти акад. М. Грушевського. *Тризуб*, ч. 8 (366) з 19. II. 1933, стор. 3—6.

їнського Наукового Товариства в Києві, і в 1924—30 — орган Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук. Всього вийшло 43 чисел, 7 за першого періоду, книжками розміром біля 10 аркушів, тобто приблизно 1100 сторінок, і за другого, советського періоду, 36 книг, розміром від 170 до 240 сторінок — 7080 сторінок, у загальному 8180 сторінок друку.

Наприкінці 1930 року було надруковане 44 число, але його з розпорядження влади знищено. Якщо мова про тираж *України*, то Державне Видавництво України визначило спочатку (1924—1926) 3000, згодом зменшило до 2500 (1927—1928), відтак 1700 (у 1928—29 роках) і 2000 примірників у 1930 році. Головний редактор журналу постійно домагався збільшення об'єму і тиражу *України*, але воно визначалося урядово-партійними колами. Всі числа *України*, хоча появлялися під двома фірмами — УНТ і Історичної Секції ВУАН, — зберегали послідовну нумерацію, той самий український профіль з перевагою історичного і літературознавчого матеріалу, той самий ідейний напрямок. Від самого початку журнал *Україна*, тримаючися наукових методів і рівня, був подуманий як засіб для контакту з широкими колами читачів, любителів українознавчих дисциплін, своєрідна трибуна, яка, крім основного завдання бути джерелом знання, прагнула також впливати на вироблення громадської думки тогочасної України. Для обережності в советській дійсності редакція формулювала це своє наставлення проханням «усіх прихильників української науки яко мога популяризувати й поширювати наш журнал, як орган наукового єднання і плянового досліджування минулого й сучасного України» (книга 8, стор. 6).

Відновлюючи 1924 року видання *України*, редакція ставила собі завдання дати «імпульс науковій продукції і науковому єднанню робітників на ниві українознавства всіх частин нашої землі, як вістниця кращих і нормальніших умов культурного життя і наукової праці...» (книга 8, стор. 5). Заповідаючи програму журналу, редакція уточнювала співробітникам: не надсилати матеріалу, «яко безпосередньо належить до історії комуністичної партії та революції — бо це входить в сферу інших видань. Також і статті на теми сучасного (тобто советського — А. Ж.) громадського життя в програму нашого журналу не входять» (книга 8, стор. 6).

Який був зміст і структура журналу? Його визначив М. Грушевський у відомій редакційній статті при віднові журналу 1924 року. Передбачалося чотири основні відділи. Перший був присвячений *статтям і заміткам* з історії соціальної, культурної і політичної, археології, літератури, мистецтва, мовознавства, етнографії, економіки і краєзнавства України. Це був основний відділ, який, крім фактичного матеріалу, пробував надавати спрямування українознавчим студіям, висловлювався до актуальних проблем української науки, був своєрідним ідеологічним орієнтиром для самої *України*, як і взагалі для ВУАН чи наукової політики. Цим відділом безпосередньо керував М. Грушевський, він також писав редакційні статті, надавав тон порушуваним

проблематиці, ставив вимоги до офіційних кіл, від яких залежала доля української науки і культури. Майже кожне число *України* було заздалегідь заплановане і в своїй статтейній частині охоплювало суцільну тематику, присвячену визначним культурним постатям, важливим подіям з історії України, чи регіональним проблемам. До цього ми ще повернемося.

Другий відділ, під заголовком *Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початку XX століття*, містив матеріали і документи з короткими коментарями: мемуари, листування, недруковані літературні твори, цінні причинки до історії й культури «останнього передреволюційного століття». Дуже часто цей відділ доповнював попередній, подаючи цінні причинки й ілюстрації до трактованих сюжетів. Тоді як у першому відділі переважали історичні теми, в другому знаходимо багато матеріалів до історії літератури. Участь М. Грушевського у цьому відділі була скромніша.

Натомість у кожному числі журналу він брав активну участь у підготовці третього відділу під назвою *Критика, звідомлення, обговорення*, частини, яка робить журнал живим й актуальним, а zarazом інформує читача про найновіші публікації з відповідною оцінкою і критичними заувагами. У цьому розділі аналізовано важливіші українознавчі публікації, що появлялися в УРСР, західних частинах України, в українській еміграції; і що дуже важливе, чому М. Грушевський присвячував спеціальну увагу, — це рецензії на чужомовні видання, які заторкували українську проблематику. Цією частиною журналу нав'язувано контакти з славістами усього світу і проломлювано накинени владою межі провінційности.

У звичайних книгах, не присвячених спеціальним питанням, усі три розділи — статті, матеріали, критика, — охоплювали приблизно однакову кількість сторінок; статтейний відділ складався з великих розвідок, а у других двох частинах журналу була велика кількість авторів, що поширювало коло співробітників *України*.

Останній, четвертий відділ — *Хроніка*, подавав відомості про наукове життя, насамперед про різні відтинки Історично-Філологічного Відділу ВУАН, його Історичної Секції, про діяльність різних наукових центральних і льокальних інституцій і товариств, про наукові конгреси, конференції, доповіді, лекції, наукові відрядження, працю видавництва. Частиною хроніки був відділ *Некрологів* з поміщенням коротких біо-бібліографічних даних про померлих діячів на полі українознавства.

Почавши з 1927, до цих чотирьох постійних відділів додано ще п'ятий — *Бібліографічний огляд чи реєстр*, який мав би «заповнити прогалину відсутности бібліографічного покажчика» в УРСР. Для цієї праці покликано спеціальний бібліографічний комітет, який очолив О. Гермайзе, при співпраці К. Копержинського, М. Марковського, Ф. Савченка і М. Карачківського. Цей відділ появлявся тільки у деяких книгах журналу.

Попри важкі фінансові і політичні умови, журнал зберіг визначений профіль від першого до останнього числа, згуртовуючи довкруги себе найкращих і відданих працівників на різних відтинках українознавства.

Редакція і співробітники «України». На протязі 16-річного існування за трьох різних режимів: царського, національно-українського і советського мінялися люди, які співпрацювали в журналі, своїми статтями запевняли його появу. Однак сталість і рівень журналу, його науково-суспільну функцію та ідейне унапрявлення завдячуємо редакторів *України* — Михайлові Грушевському. Він таки й репрезентував журнал, тому часто для відрізнення від інших журналів з тією ж назвою, його визначали як *Україну* Грушевського. Мабуть тому й менш відомий склад редакції, розподіл поодиноких функцій у ній, бо за все дбав й організував редактор, без прикметника головний, бож він був єдиний відповідальний перед владою і науковим світом. Крім того, редакція мала співробітників, яких спочатку подавано на титульній сторінці, а від 1926 із зазначенням, що *Україна* виходить «під загальною редакцією голови Секції академіка Михайла Грушевського».

Серед співробітників *України* до 1918 були: М. Василенко, М. Возняк, О. Грушевський, В. Дорошенко, І. Каманін, Орест Левицький (член редакційної колегії), К. Михальчук (який у 1914 р. був співвідповідальним редактором), М. Мочульський, Є. Онацький, Вол. Перетц, Євген Перфецький, а серед неукраїнців: Г. Ілінський, Ф. Корш, О. Шахматов.

Коло співробітників значно зросло в 1924—30 роках, головне коштом вчених з різних наукових осередків Наддніпрянщини. Однак не бракувало й галицьких чи еміграційних авторів серед співробітників *України*. Годі перечисляти їх усіх, зупинимось тільки на тих, співпраця яких була вагоміша. Серед вичислених у 1924—25 роках були співробітники Академії: Д. Багалій, С. Веселовський, М. Возняк, О. Гермайзе, О. Грушевський, В. Данилевич, С. Єфремов, А. Кримський, М. Макаренко, В. Міяковський, О. Новицький, В. Перетц, М. Птуха, С. Сенковський, О. Синявський, К. Студинський, Є. Тимченко, П. Тутковський, В. Щербина, Б. Якубський; а з-поза цього офіційного переліку серед визначніших і плідних співробітників слід ще назвати: В. Адріанову-Перетц, Я. Айзенштока, П. Бузука, М. Василенка, С. Гаєвського, М. Горбаня, Г. Житецького, П. Клепацького, П. Клименка, К. Копержинського, М. Кордубу, І. Крип'якевича, М. Марковського, М. Мочульського, Віктора Новицького, Л. Окиншевича, В. Петрова, М. Петровського, В. Романовського, О. Рябініна-Скляревського, Ф. Савченка, С. Смаль-Стоцького, М. Ткаченка, К. Харламповича, С. Шамрая, Б. Швелєва, В. Юркевича і багато інших.

Яка була основна тематика «України»? Насамперед слід розглянути спеціальні випуски журналу, присвячені визначним культурним діячам чи історичним подіям. Проблематиці шевченкознавства приділяв журнал увагу на протязі всього свого існування, у 64-ті Шевченкові роковини йому присвячена книга 11 (лютий 1925), в якій два

відділи, статейний і відділ матеріалів, містить розвідки і документацію про поета.

На особливу увагу заслуговує документальна студія Михайла Новицького «Шевченко в процесі 1847 року і його папери» (стор. 51—99). Подібне число появилось в 69 роковини смерті (1930, книга 40).

Десятиліття смерті Івана Франка журнал відзначив своєю 20-ю книгою з оригінальною і відважною на советські обставини силуетою пера М. Грушевського під назвою «Апостолові праці», в якій надруковано заборонені сьогодні вірші «Не пора» (1880) і «Розвивайся ти високий дубе...» (1880). Там таки поміщено солідну розвідку Д. Багалія «Іван Франко як науковий діяч» (стор. 21—42), докладні студії К. Студинського «Іван Франко і товариші в соціалістичному процесі 1878 року» (стор. 56—114) та Михайла Возняка «Іван Франко в добі радикалізму» (стор. 115—163).

Книга 12 (березень 1925) була присвячена 40-им роковинам Миколи Костомарова. З цієї нагоди М. Грушевський визначив його роллю як історика та ідеологічного провідника України. Він називає Костомарова «ідеологічним провідником українських народоців», як також «батьком Нової України», «який проповідував окремішність української національності та її необмежене право на свободний свій розвій» (стор. 4). Високо оцінює Грушевський «Книги битія українського народу»: «...цим твором Костомаров здобуває собі визначне місце серед предтеч Нової України» (стор. 7); та лист Костомарова до Герцена, редактора «Колокола», зазначаючи, що Костомаров «з натиском підчеркує тут безпанськість українства» та що «дворян українців нема...». Висунена теорія про безклясовість української нації стане згодом зброєю советської пропаганди проти Грушевського. У цій книзі звертає на себе увагу добре удокументована стаття В. Міяковського про «Костомарова у Рівному» (стор. 28—66).

Оригінальну оцінку подає Грушевський також Пантелеймонові Кулішеві у тридцяті роковини смерті (книга 21, лютий 1927) в статті «Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчости». Офіційна марксистська критика гостро картала Грушевського за його інтерпретацію поглядів Куліша, саме за намагання «поподження двох українських світів: городових кармазинників та січових низовиків, або лівобережної старшини і правобережної черні». З цього приводу партійний критик М. Свідзінський твердить: «Що вражає в журналі „Україна“, так це те, що журнал узявся провадити послідовно ідею безбуржуазности українського народу, який, мовляв, одноцільно й неподільно є речником єдиної української культури...»²

Журнал *Україна* відгукнувся також з нагоди річниць трьох інших українських діячів-істориків: Михайла Максимовича, у зв'язку з століттям появи його «*Малоросійских Песень*», з якої нагоди М. Грушевський піддав оцінці творчість самого Максимовича, зазначаючи, що

² Критичний огляд журналу *Україна* за 1927—1929 р. *Прапор марксизму*, ч. 6, 1929, стор. 236—241.

цей твір започаткував століття української наукової праці (книга 25, 1927 р.). У двадцять п'яти роковини смерти Олександра Лазаревського Грушевський схарактеризував його наукову спадщину і підсумував її дослідження. Микола Василенко з цієї нагоди подав матеріали до його біографії (книга 23, 1927).

З глибоким сантимаентом і великою вдячністю згадав М. Грушевський свого вчителя Володимира Антоновича у двадцятьліття смерти (книга 30, 1928). Його стаття «З соціально-національних концепцій Антоновича» (стор. 3—16), крім аналізу історичних поглядів свого великого попередника, представляє Антоновича як визначного національного провідника й ідеолога. А погляди Антоновича, зреферовані Грушевським, особливо щодо наших сусідів — поляків і росіян — по цей день актуальні, а за двадцятих років, советської дійсности, мали не абиякий відгомін. Для ілюстрації зачитуємо один уривок з цієї цінної розвідки:

«Російська ж культура і література, що нероздільно панувала над уявою і уподобаннями української інтелігенції цих часів, не викликала в нім (Антоновичеві — А. Ж.) ні особливого поважання, ні тим менше — симпатій. Він пізнав їх уперше як атрибути казюноної обрусительської школи, і вони зісталися для нього на завсіди знярядом українського поневолення. Він вважав, що російська література, викохана великоросійською поміщицькою верствою, не здатна дати провідних ідей демократичному, мужицькому суспільству, як українське. 'Що може український читач взяти з сих творів, писаних поміщиками, де виступають самі князі та графи, а коли люди без титулів, то з величезними маєтками', говорив він бувало жартовливо і зневажливо. Психологічне самокопирсання російської літератури — кому воно потрібне?

... В усіх перевоплощеннях російської й української сторони, російська була для нього (Антоновича — А. Ж.) гнобителькою, а українська гнобленою, і як він жартом висловлювався в кругу приятелів — взаємовідносини цих двох елементів в їх історичнім союзі виявлялися в тім, що Великорос, виявляючи свій національний характер, від кожного кореня складав слово, що значило «бити», а Українець так само від кожного слова складав слово, що значило «тікати». «Так воно й ведеться на протязі історії: один бе, другий тікає», сформулював його гадку один з присутних приятелів. І цього правила приримувався Антонович протягом свого життя — він вважав для себе за краще «тікати» від усіх приман російської культури, і рекомендував також своїм приятелям і ученикам. Велкоруська народня стихія лякала його своєю грубою, жорстокою, непохитною силою, культом безоглядного авторитету і насильства».

Ці рефлексії Антоновича зформульовані Грушевським при кінці 1928 року, аж надто нагадують аналогічні міркування — гасло Миколи Хвильового проголошене в середині 20-их років. Очевидно, що подібні писання Грушевського викликали лють з боку сторожів советської імперії, які приготувляли проти нього лобову атаку.

У цьому ж числі *України* О. Гермайзе подав оцінку творчості Антоновича на основі української історіографії (стор 17—32), а Мирон Кордуба документально представив зв'язки Антоновича з Галичиною (стор. 33—78).

Спеціальна книга журналу (17, 1926) була присвячена Михайлові Драгоманову. У статті «Місія Драгоманова», у зв'язку з 50-літтям його виїзду на еміграцію, М. Грушевський твердив, що Драгоманов витягнув українство з манівців провінціалізму й опортунізму на широкі шляхи світового культурного руху. Інші статті й спомини (Олени Пчілки) доповнюють силуету Драгоманова, а недруковані статті П. Тучапського дають аналізу його діяльності і поглядів.

В останній книзі *України* (книга 43, вересень 1930), М. Грушевський відзначив «велику втрату» для української науки з відходом у вічність геолога і географа Павла Тутковського. Фахівці доповнили дані про великого вченого, одного зі стовпів Української Академії Наук.

Для підкреслення соборності українських земель, «стараючись рівною увагою і рівним замилюванням обняти всі території нашої Української Землі, всі частини Українського народу, їх минувшину, сучасність і будучину...», як сказано у привітанні Історичної Секції УАН на ювілейне свято Ольги Кобилянської (книга 26, січень 1928), — двоє чисел журналу присвячено західнім землям: книга 26, 1928 року — Буковині, «землякам колишньої Волощини», як і представниці цієї української вітки — Ользі Кобилянській, про літературну діяльність якої написав Степан Гаєвський. Історію Буковини представили Остап Павлик і Василь Костащук.

Друге число (книга 27, 1928) трактує «галицько-українські взаємини», до яких вступне слово написав М. Грушевський, а К. Студинський, О. Макарушка, Ф. Колесса й М. Лозинський аналізували політичний і культурний аспект взаємин між «Великою Україною» і Галичиною.

У журналі *Україна* знаходимо цінні матеріали до історії революційних рухів на Україні, наприклад, цінна студія О. Гермайзе про Коліївщину (книга 8, 1924), деяким з них присвячено окреме число, політичним організаціям (Кирило-Методіївське Братство, книга 8) чи науковим інституціям: Українське Наукове Товариство.

У століття «декабристського повстання» (1825), М. Грушевський дав загальні напрями для перегляду столітнього процесу, вказуючи на потребу розгляду різних течій: традиціоналізму й універсалізму, демократизму й соціалізму роблячи певні поступки панівній ідеології, але не забуває підкреслити відштовхування від російського централізму, «забезпечення повноти національного життя в автономній чи незалежній Україні» (книга 15, 1925, стор. 4). Детальніше про рух декабристів на Україні реферували Іван Рибаків, О. Гермайзе, Л. Добровольський.

Редакційна стаття присвячена «Революції в Східній Європі 1905 року» (вимінаючи назву — революція в Росії), у 20-річчя, порівнює

події 1825 з 1905 роком і знаходить між ними певний зв'язок: початок і кінець ліквідації феодалного ладу. На Україні революційні рухи були зв'язані з пекучими завданнями національного визволення (книга 13, 1925, стор. 3). Причинки до історії революційних дій на Україні 1905 року дали О. Гермайзе, Сильвестр Глушко, Іван Шітківський, Ілля Галант, Осип Дроздов, Сергій Козуб.

Нелегко було відзначувати в советських умовах річницю Визвольних Змагань, проте редакція України знайшла бодай символічний спосіб, щоб на початку 21 книги за лютий 1927 помістити титульну пригадку: «Десяті роковини Визволення України від царського панування, 1917 — 12-15 березня — 1927 р. Слава всім учасникам Великої Визвольної Боротьби! Вічна пам'ять усім, що померли в ній!» Це відважно і гідно і не треба було кривити душою.

Ще трудніше було обійтись без статті «Десятиліття Жовтневої Революції» (книга 25, 1927), яку редакція доручила зреферувати Осипові Гермайзе (стор. III—VII), який, залишаючи збоку саму подію, зупиняється на змінах, які сталися в українській науці за десятиліття советської влади. Для автора це десятиліття позначалося «пробудженням безлічи „неісторичних“ народів, закованих у колишній „єдиній, неділимій“». Він стверджував, що дореволюційна українська культура і наука не були ретроградні, провінційні, а твори «українських культурних цінностей далеко не були убогими провінціалізмами, і вповні дорівнювали своїм сучасникам у Росії та в Західній Європі». Найважливішою зміною, що сталася за це десятиліття, було «удержавлення української науки, справа української культури стала справою робітничо-селянської держави...» Академія Наук має постійні комісії з відповідним штатом кваліфікованих працівників, особливу увагу звернено на економічні студії, українська культура відвоювала для себе природничі і точні науки «від тегемонії російської культури». Але, попри всі ці зміни, автор признається, що ще багато перешкод осталося від минулого, тому буде потрібно багато зусиль і твердої волі, щоб цілком розчистити шлях для розвитку української науки.

Слід зауважити, що стаття О. Гермайже має окрему нумерацію сторінок римськими числами на відміну від того, як водилося у всіх інших числах журналу.

Не міг не згадати Прушевський близьку і дорогу йому установу — Українське Наукове Товариство в Києві, предтечу Української Академії Наук, засновником і довголітнім головою якого він був. З нагоди двадцятитіття від заснування УНТК книга 32 помістила низку статей, а М. Грушевський у редакційній підзаголовком «Велике діло» накреслив не тільки історію Товариства, але також вказав на вікове змагання українського народу за політичну і культурну свободу. Пригадав він і перешкоди, які стояли на цьому шляху. Було потрібно, писав він:

«видобути з 'мертвої хватки' російського імперіялізму — те, що її предки необережно положили 'під кріпку і високу руку єдиного під сонцем православного государя' в 1650-их роках...

«Москва скоро навчилася використовувати в своїх інтересах клясову боротьбу України. Швидко перетворила її в свою колонію і почала експлуатувати на потребу своїх імперіялістичних планів не легше від бідних сибірських 'инородців'. Українська пшениця, сало, горілка, згодом цукор, залізо і вугілля стало такоюж опорою Російської імперії як футряний 'ясак' Самосєдів та Остяків. А після того, як виявилось, що ключем до сеї економічної експлуатації являється приборкання культурної самостійности України, Москва зараз же обложила культурні позиції України за воїма правилами політичної стратегії і протягом якого століття звела на ніщо. Коли в другій і третій четвертині XVII в. київські Українці являлись учителями московських грамотіїв, посередниками в пересаджуванні на московський ґрунт європейської культури, — то в другій половині XVIII в. російський уряд уже в значній мірі встиг зробити Санкт-Петербург вікном до Європи не тільки для Великоросії, але і для 'Малоросії', і де-далі все успішніш при звичаює українців дивитись на великоруську казюонну і літературну мову як на єдиний знаряд культури, літератури і науки!»

В. Щербина, Ф. Савченко і Г. Житецький вказали на спроби організації науково-культурного життя на Наддніпрянщині в XIX ст., а О. Гермайзе, Вол. Різниченко й Ол. Черняхівський про внутрішню організацію УНТК.

1930 року М. Грушевський привітав на сторінках *України* ювілей львівських *Записок НТШ* з нагоди появи 150 тому, видання, яким він керував у 1895—1913 роках. З цієї нагоди Грушевський згадав про заходи львівських і київських діячів перетворити НТШ на Українську Академію Наук, та про організацію видавничої продукції НТШ, насамперед *Записок* (книга 40, 1930).

На кінець нам лишилося ще проаналізувати дві заяви М. Грушевського в обороні української культури й науки, які заторкували не тільки обмеження і заборони в минулому, але також викривали дискримінаційні заходи за сучасних йому советських обставин. Недвозначні обвинувачення, а заразом висунені постуляти до правителів советської влади набирали аспекту політичного і тому ставали більш актуальними, а заразом ризикованими для самого автора, як також керованих ним установ і його трибуни.

Насамперед ідеться про статтю «Перспективи і вимоги української науки», опубліковану в 16 книзі на початку 1926 року. Грушевський реферує київську нараду з питань української науки, що відбулася 23—28 січня 1926, на якій порушено низку практичних питань, між іншим, справу заснування сільсько-господарської академії в Києві, справу бюджету для наукових установ, але знято було з програми обговорення відносин українських вищих наукових установ з всесоюзними у зв'язку з найменуванням Російської Академії всесоюзною, що сталося влітку 1925 року. На цій нараді від імені ВУАН виступав М.

Грушевський, і його промова залишиться в аналах Української Академії гідною обороною української науки і zarazом оскарженням советського режиму в його русифікаційних і імперіялістичних прагненнях на відтинку науки.

Після з'ясування прагнень українського народу до створення своєї академії, як «маніфестації самостійности української культури в ряді інших культурних народів», він порушив питання відношення Української Академії та й інших українських наукових установ до все-союзних:

«Чи буде наша Академія, — сказав Грушевський, — тільки провінційальною установою, так-би сказати — 'для домашнього употреблення', філією Російської, чи як вона тепер зветься — Всесоюзної Академії: розроблятиме українознавство та служитиме підготовчою школою, з якої краще підготовані робітники будуть переходити до Ленінграду, мовляв — на справжню академічну роботу? Чи це буде справжня академія, рівноядна з ленінградською, що разом з нею сміло і певно піде в культурний світ і добиватиметься собі місця серед найвищих світових установ? ...»

Далі після питання централізаційних заходів наукових установ в СРСР він перейшов до справи «переіменування Російської Академії на Всесоюзню, що сталося без усякого пояснення, які права й обов'язки надає їй це переіменування, а за гучним святом цієї Всесоюзної Академії почалась енергійна популяризація 'русской науки' за кордоном, організація зв'язків з світовими науковими центрами саме цієї 'русской науки', проекти постійних станцій і інституцій в важливіших світових наукових центрах за-для Всесоюзної Академії, що являлась представницею цієї руської науки, якось не згадуючи зовсім про те, що в Радянськiм Союзі існує не сама руська наука і культура, а живуть там як рівноправні члени і хочуть розвивати свою науку і культуру також і інші народи...»

При цьому нагадав Грушевський і практичний бік справи, що Всесоюзна Академія фінансується з всесоюзного бюджету, в тому числі й коштом України, а на Українську Академію не призначаються кошти із всесоюзного бюджету, залишаючи її в стані матеріяльного убозтва:

«Коли Ленінградська Академія всесоюзна, — продовжував Грушевський, — і утримується з всесоюзних коштів, так мусить бути і з Київською... Поруч Ленінградської Академії, утримуваної з союзних коштів і наділеної всесоюзним титулом, Українська Академія не може зіставитися в ролі провінційальної установи».

Вимагаючи не тільки матеріяльних засобів, але й можливости безпосереднього зв'язку зі світовим науковим життям і культурним рухом, Грушевський закінчив свою промову вимогою:

«Щоб упали ті ріжнородні перешкоди, що досі стояли на дорозі нашої причетности до світового культурного руху. І щоб наш науковий осередок міг в організації цього зв'язку відограти відповідну роллю. Щоб Академія наша могла в повній мірі сповнити ту місію, яка в

уяві поколінь українських культурних робітників зв'язувалася з ідеєю Української Академії Наук: щоб вона увела Український Нарід в круг культурних народів світу і запевнила йому відповідне місце в цім крузі!» (книга 16, 1926, стор. 3-15).

Як постскріптум до цієї статті, Грушевський подав, що «друкуваня цієї книжки України досить протягнулося, як то кажуть — з причин від редакції незалежних» (читай цензури — А. Ж.), і за той час померло чимало з рожевих перспектив, розвинених під час пленуму...»

Але Грушевський не налякався й не зневірився і чотири місяці пізніше виступив зі своєю статтею «Ганебній пам'яті» — у 50-річчя Емського Указу. Авторів не йшлося тільки про історичний аспект проблеми, що важлива сама собою, він використав цей історичний ганебний документ, щоб вказати на те, що антиукраїнська політика продовжується також за советських часів. Після аналізу цього «найганебнішого винаходу царської обрусительної політики», «акту нечуваного варварства і злочину супроти волі і культури», і представлення нищівних наслідків для української культури під час 30-річної дії «юзефовичівського закону», хоча він був фактично уневажнений революцією 1905 року, але знову застосований 1914, щоб після світової війни бути остаточно перекресленим, з прикрістю констатує Грушевський, у своєрідній алегоричній формі, що «затоплений дзвін 1876 року, видимо, досі дзвонить, і його гук, в хвилях революційного загишки, бентежить слухи патріотів панрусизму». І саме тому присвячує автор актові 1876 року таку увагу, бо не тільки серед білої емігрантської преси, але й у всесоюзних дебатах, на пленумі ЦК ВКП(б) висунулася «примара великоруського імперіялізму». А вона намагається «забезпечити за великоруською культурою абсолютну гегемонію. Дати великоруській мові, літературі, історії і т. д. під різними аспектами ролю обов'язкових і пануючих предметів в шкільнім навчанні. Зіставити місцеві культури при домашнім ужитку», а за великоруською культурою, «окна до Європи»...» Після вичислення різних заходів, щоб закріпити на вічні часи підрадні становище української культури, автор пригадує, що всесоюзні установи, себто фактично великоруські використовують матеріяльні засоби провінцій (читай неросійських республік). «Їх (тобто російських установ — А. Ж.) розростом і одночасними обмеженнями культурних установ провінціяльних звернути всю культурну творчість, поскільки вона підіймається над рівнем масового мінімуму, в течію великоруської культури. Це, як бачимо, являється ще й тепер цілком конкретним завданням adeptів великоруської великодержавности, чи імперіялізму, — їх же ім'я леґіон!»

**

Для доповнення аналізу України зробленої під кутом писань М. Грушевського, слід ще піддати оцінці зміст журналу за дисципліна-ми, ділянками українознавства.

У журналі перед вела *історіографія*, що було нормальне, бо редактором (був найбільший український історик. З історії найбільшу увагу приділювано періодові XIX — початку XX століття, що в іншому паралельному виданні названо «За сто літ». Тому й усі спеціальні числа журналу трактували теми цього періоду. Це, мабуть, для того, щоб заповнити матеріалом добу, яку не пощастило Грушевському опрацювати в інших працях, насамперед в «Історії України-Руси», але також щоб підкреслити, що під інтелектуальним аспектом України в XIX столітті стояла на високому рівні і культурно дорівнювала, північному політичному гегемоніві. Серед істориків цей період представляли О. Гермайзе, Г. Житецький, Ф. Савченко і багато інших.

На другому місці заступлена козацька доба, над якою працювало вже раніше багато істориків. На цьому відтинку гідна уваги студія Миколи Василенка про Павла Полуботка, у 200-ту річницю його смерті (книга 15, 1925), і статті І. Крип'якевича, М. Горбаня, О. Рябініна-Скляревського, Миколи Ткаченка. Слабо заступлені в журналі княжа і литовсько-руська доби, мабуть, через брак спеціалістів чи доступу до нових архівних матеріалів. У цій ділянці працювали Володимир Пархоменко («Нові історичні проблеми Київської Русі», книга 31, 1928), В. Щербина, Аркадій Лященко й М. Грушевський. Також обмаль матеріалів у журналі з періоду першої світової війни і 1917—20 років, але на це склалися політичні причини. Назагал приблизно 60% матеріалу в журналі присвячено історії України.

Зараз по історіографії йде *літературознавство*, з якої ділянки цінні причинки поміщено у відділі матеріалів. Трактовано літературні теми зі всіх періодів, але особливу увагу присвячувано останньому століттю. У журналі знаходимо велику кількість причинків, присвячених біографії і творчості М. Коцюбинського, натомість поминено Лесю Українку. Низка матеріалів заторкує ділянку порівняльних літератур, літературних паралель. Серед найбільш продуктивних авторів літературознавчих статей були: Михайло Марковський, Михайло Мочульський, Михайло Возняк, Філарет Колесса, С. Гаєвський, скромніша участь С. Єфремова, П. Филиповича, М. Зерова.

З ділянки *мовознавства* своїми розвідками і причинками були заступлені в журналі: Степан Смаль-Стоцький, О. Синявський, Петро Бузук, Євген Тмченко, Олена Курило. Про початки української мови у першій книзі *України* помістив статтю О. Шахматов. Багато місця приділяв журнал проблемі українського правопису, яка саме тоді була актуальною.

На *економічні теми* в історичному аспекті писали Олександр Грушевський, П. Федоренко, Володимир Левитський, Олександр Плевако. *Мистецьку ділянку* реферували Олексій Новицький, М. Макаренко, Володимир Січинський, Данило Щербаківський. Про театр на Україні містили свої статті Володимир Перетц, М. Возняк, Д. Гра-

ховецький. Слабше заступлені в журналі були ділянки: *етнографії*, *фолкльору* (В. Перетц, Катерина Грушевська, Сергій Якимович), *право* (О. Малиновський, Л. Онишкевич), *краєзнавство*.

**
*

При кінці 1930 року советська влада брутально припинила появу журналу *Україна*, знищивши останню, вже надруковану 44 книгу, а 1931 забороняючи до Москви її редактора, систематично ліквідуючи всі установи Історичної Секції ВУАН і катедри історії українського народу в Академії, цілковито реорганізуючи структуру самої ВУАН. Щоб затерти нищівні заходи на відтинку історичної науки і для «дезінформації» з початком 1932 р. у перелицьованій формі новостворений II Соціально-економічний відділ ВУАН, а в дійсності партійне керівництво Академії «поновлює (sic) видання журналу *Україна*», проголошуючи, що його завданням є «згуртувати академічну громадськість навколо *України* і поставити журнал на належну височінь, скеровуючи всі свої сили на боротьбу за марксо-ленінську науку, подаючи всебічну допомогу тим, що порвали з буржуазною ідеологією і прямують до науки Маркса-Леніна-Сталіна» (*Україна*, ч. 1—2, 1932, стор. III). «Поневолена» — *Україна* носила підзаголовок «журнал циклу наук історичних» з трафаретним лозунгом «Пролетарі усіх країн, єдналися!»; «відповідальним секретарем редколегії» був П. Шуран.

Якщо мова про структуру журналу, були в ньому три відділи: статті, критика і хроніка, однак сам зміст був діаметрально протилежний попередньому. З одного боку, партійна (стаття Й. Сталіна) і марксо-ленінська пропаганда, а з другого — організована боротьба проти національної української історіографії, а зокрема проти «школи М. Грушевського». У знеславленні творчості М. Грушевського спеціалізувалися Лев Окиншевич («Національно-демократична концепція історії права в працях акад. М. Грушевського», ч. 1—2, 1932, стор. 93—109) і П. Кияниця.

Цього журналу появилось тільки два числа і після того до 1957 року на Україні не було історичного журналу.

Заходить питання, чи «*Україну*» 1932 року можна вважати продовженням *України* Грушевського? Советська історіографія, а за нею і чужинецькі різні установи це роблять. «Бібліографічний покажчик» АН УРСР серед видань історичної науки подає: «*Україна*. Науковий трьохмісячник українознавства. Київ, 1924—1932 (ВУАН. Іст. секція).³ Це робить і Л. Гольденберг у статті про *Україну*, поміщену в Радянській Енциклопедії Історії України.⁴ Українська національна історіографія не визнає, що журнал *Україна* 1932 року має будь що спільне з журналом, що появлявся за редакцією М. Грушевського.⁵

³ Видання Академії Наук УРСР (1919—1967). *Суспільні науки*. Київ, 1969, стор. 7.

⁴ РЕІУ, том 4, Київ, 1972, стор. 325.

⁵ *Енциклопедія Українознавства*, том 9, Париж-Нью Йорк, 1980, стор. 3307.

Назагал ставлення советської влади до журналу *Україна* було спочатку критичне, а згодом воно стало вороже. На партійних з'їздах серед небезпек націоналістичних проявів «реставрувати т. зв. „незалежну“ буржуазну Україну» чи західно-європейську орієнтацію часто цитували «редаговану Грушевським *Україну*» (Постанови VIII Конференції КПЗУ. Львів, 1928, стор. 30).⁶

Із усіх видань Академії, *Україна* стала найнебезпечнішим противником як через особу редактора, так і насамперед через зміст, який розкривав імперіялістичну і антиукраїнську політику царської, та й советської Росії. Тому з 1929 року було доручено партійним ідеологам розправитися з М. Грушевським і його *Україною*. М. Свідзінський після нищівної критики *України* за 1927—1929 роки закликав:

«Нам треба провадити ідеологічну боротьбу з не нашою, а буржуазною схемою розвитку історичного українського процесу, яку провадить у своїх працях на сторінках журналу *України* акад. Грушевський, акад. Василенко, Гермайзе, Ол. Грушевський і т. д. Ця робота тим паче потрібна, що кадрові сили, які згрупувалися навколо журналу *України*, висловлюють на сторінках того ж журналу часто-густо суто політичні думки...»⁷

На початку 1930 року, ще перед процесом СВУ, прийшла чергова атака, цим разом проти *Історії України-Руси*, М. Грушевського, тому 9, перша половина (Хмельниччина роки 1650—1653), з'явилася 16-сторінкова рецензія Ф. Ястребова. Після найрізномірніших обвинувачень ідеологічного характеру, вона закінчилася таким присудом: «Ця робота — на користь націоналізмові. І ми тому робимо висновок: „Тому дев'ятого перша половина“ — ворожа нам книга!»⁸ Це була оркестрована кампанія для усунення Грушевського, але також для ліквідації всіх його наукових установ і видань. У тому числі й *України*.

**
*

У змаганні за об'єктивне наświetлення минулого українського народу журнал *Україна* переборював важкі цензурні перешкоди, постійно зударявся з владою. Не зважаючи на таку ситуацію, він зіграв ролю каталізатора національних наукових працівників у підсоветській дійсності, на нього орієнтувалися свідомі кола України.

Заслугою журналу *Україна*, керованого Грушевським, було те, що він продовжив у советській дійсності традиційну лінію українознавчих дисциплін, мінімально звертаючи увагу на новостворені обставини. Журнал постійно підкреслював відрубність українського національного процесу від російського. Навіть якщо з нагоди якоїсь історичної події (наприклад, оцінки декабристського руху) М. Грушевсь-

⁶ *Постанови VIII Конференції КПЗУ*. Львів, 1928, стор. 30.

⁷ *Прапор марксизму*, орган Українського Інституту Марксизму-Ленінізму, ч. 6, 1929, ДВУ стор. 236—241.

⁸ *Прапор марксизму*, ч. 2, 1930, стор. 133—148.

кий робить деякі концесії ідеологічного чи краще кажучи — діалектичного порядку, оперуючи термінами пролетаріят, соціалізм, робітничо-селянська держава, то в справі національній, що стосується українсько-російських відносин, він був принциповий, непоступливий, відважний, в деякій мірі навіть агресивний (стаття про В. Антоновича) особливо у 1925—27 роках. Піддаючи гострій критиці події 1654, 1686, 1764 і 1783, 1876 років, колоніальну політику Росії за царських часів, його статті бумерангом били і по тодішній советській національній політиці, а поетична метафора затопленого дзвону царського указу, що знову загав у советській Москві, була грізним оскарженням системи, яка продовжує реакційну царську політику.

У журналі *Україна*, особливо у редакційних статтях, підписаних Грушевським, наголошувалося на потребу орієнтації українського культурного процесу на Західню Європу, на потребу органічних і безпосередніх зв'язків з Заходом. З гострим протестом і обуренням ставився він до намагань провінціалізувати Україну, щоб світова культура доходила до неї за посередництвом Москви.

Важливо ствердити, що під кутом суверенності і повної незалежності української культури від Росії та орієнтації на Європу журнал *Україна* перегукувався з загальним національним процесом двадцятих років. До певної міри журнал *Україна* був не тільки науковим журналом українознавства, він виконував загальнонаціональну, а навіть політичну функцію. Можна завважити аналогії між літературно-публіцистичним писанням Хвильового і «Вапльте», Зерова і неоклясиків і багатьма виступами *України*. Без потреби персонального контакту, який завдавав би тільки шкоди, існував духовний зв'язок між провідниками культурного і національного відродження на відтинку літератури, мистецтва, театру з діячами, згуртованими ВУАН, особливо в Історичній Секції і її органі *Україні*. Це перегукування тим важливіше, що в Академії були колишні творці Української Держави 1917—20 років, що з *Україною* офіційно співпрацювали діячі Західньої *України* й еміграції.

І ще одне не дурогорядне зауваження. Під час свого семирічного перебування у Києві (1924—31) в оцінюванні історичних процесів у Грушевського зайшла певна еволюція. Під впливом подій української державності 1917—20 років і досвіду з «робітничо-селянською державою» він не наполягав на своїх народницьких поглядах, а зробив «певне зрушення в бік державної наукової ідеології».⁹ Це зауваження стосовно VIII-IX томів *Історії України-Руси* потверджується й статтями, міщеними в журналі *Україна*.

Журнал *Україна*, поруч *Киевской Старини*, *Записок НТШ*, коли вони мали характер періодичного журналу,¹⁰ та *Літературно-Наукового*

⁹ О. Оглоблин, Михайло Грушевський (1866—1934), *Український Історик*, 1964, ч. 2—3, стор. 1—6.

¹⁰ *Україна* мала багато подібностей з *Записками НТШ* за періоду їх редагування М. Грушевським (1895—1913), коли *ЗНТШ* появлялися квартал-

Вісника, — один з найцінніших журналів українознавства, солідне джерело до вивчення українознавчих дисциплін. У цьому велика заслуга насамперед редактора Михайла Грушевського.

Докладне вивчення наукової творчості, організації історичних установ при Академії, публікацій, редактованих Грушевським за советського періоду та відважного опору (більшовицьким централістичним прагненням великою мірою виправдує рішення голови Української Центральної Ради і першого президента УНР повернутися до УРСР.

но, згодом двомісячно і стали науковим періодичним журналом. *ЗНТШ* мали майже той же тематичний профіль: статті з ділянки української історії, філології, етнографії, багатою науковою хронікою і бібліографією.